

В.В. РОССІХІН

канд. юрид. наук

Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого

УДК 340.15(470+571)“18/19”

РЕГЛАМЕНТАЦІЯ СИСТЕМИ МІСЦЬ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В КРИМІНАЛЬНОМУ УЛОЖЕННІ ТА ІНШИХ НОРМАТИВНИХ АКТАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Розглядається кінцевий етап тюремної реформи, яка закріпила пенітенціарні засади, зробивши російську самодержавну кримінально-виконавчу систему більш гуманною; підняті питання організації режиму відбування позбавлення волі, розвиток політико-правових поглядів в Російській імперії під впливом прогресивних ідей гуманізму.

Сьогодні ми є свідками зростання інтересу до пенітенціарної системи, процесів гуманізації режиму відбування позбавлення волі. Це зумовлено реформою, що проводиться останніми роками у карно-виконавчій системі, значним оновленням нормативної бази виконання покарань, узгодженням цих інститутів у зв'язку з інтеграцією України до європейських і міжнародних структур. Свідченням актуальності даної проблематики є праці таких сучасних вітчизняних вчених, як О. Ярмиша, О. Неалова [1-2] та ін. Дана робота є однією з перших спроб проаналізувати досвід нормативного регулювання самодержавної російської пенітенціарної системи на початку ХХ ст.

На останню чверть ХІХ ст. припадає етап досить активного обговорення російською науковою громадськістю питань концептуальних положень нового кримінального закону, який повинен був змінити і свою назву (замість Уложення про покарання кримінальні і виправні – Кримінальне уложення). У рамках цієї дискусії, яка, якщо мати на увазі правову сферу, в подібних масштабах проводилася вперше, чимало уваги приділялося і проблемі, пов'язаній із системою пенітенціарних установ.

До складу Комітету і редакційної комісії зі складання проекту Кримінального уложення входили провідні російські вчені-юристи: М.С. Таганцев, І.Я. Фойницький, М.О. Неклюдов, Е.В. Фріш та ін. [3, с.249]. На вимогу М. Таганцева у Кримінальному уложенні збереглося досить суворе покарання у вигляді заслання в каторжні роботи, хоч і з пониженими строками ув'язнення. І.Я. Фойницький належав до соціологічного напрямку [4, с.648] і вважав, що до різного роду покарань необхідно застосовувати і різні заходи кримінальної дії; цей підхід і дозволив залишити складну градацію покарань, пов'язаних з позбавленням волі. У зв'язку з цим ми не можемо погодитися з думкою, що каральна політика Російської імперії ґрунтувалася виключно на класичній теорії покарання.

Як законодавцем, так і вченими праця арештантів стала розцінюватися як необхідний засіб виправлення. Проте в заслання в каторгу праця вже не могла бути ефективною в такій якості, а в інших місцях ув'язнення для обов'язкової праці не були створені відповідні умови. Виникла до певної міри тупикова ситуація. Вихід із неї, як і взагалі з кризи

системи пенітенціарних установ Російської імперії, міг і повинен був проявитися з ухваленням нового Уложення.

У зв'язку з невизначеністю у виборі основного напрямку в проекті Кримінального уложення спостерігається суперечність в питаннях, пов'язаних з цілями покарання. Це виявлялося, зокрема, в тому, що в одних випадках акцент робиться на залякуванні, а в інших – на виправленні: «то заявляється, что наказание имеет своей целью исправление преступников... и дает даже одному из его родов, назначаемому за весьма суровые правонарушения, название «исправительного дома», то вдруг говорится, что известный род наказания (каторга) преследует по преимуществу карательные, а не исправительные цели, ... признается, что наказание не должно деклассировать преступника, навсегда выбивать его из социальной колеи, но присоединяется к многим наказаниям лишение прав и таким образом препятствует реклассации осужденного» [5, с.28-29]. У результаті склалася ситуація, коли в Кримінальному уложенні 1903 р. не виявилось жодної норми, де визначалися б цілі покарання, його завдання і основні принципи виконання. На думку Особливого присутствія сполучених департаментів Держради, де проект Кримінального уложення проходив останню, найбільш важливу експертизу, «лестница наказаний, являясь орудием, которым государство ведет борьбу с преступностью, должна удовлетворять многим условиям; заключающиеся в ней наказания, содействуя исправлению лиц, виновных в преступлениях, должны, вместе с тем, устрашать всех мыслящих вступить на путь преступности; в то же время они должны отвечать чувству справедливости; не будучи жестоки, они не должны, однако, своею слабостью возбуждать представления о легкости последствий преступных деяний» [3, с.255]. Відзначимо ту обставину, що покарання повинне було лише «сприяти» виправленню позбавлених волі, не будучи основним його завданням.

У тому ж ключі можна розцінювати і думку Особливого присутствія, згідно з якою засуджені в каторжні роботи повинні бути зайняті на роботах, «требующих значительного напряжения физических сил», ніж засуджені до інших видів позбавлення волі [6, с.155]. Елемент залякування міститься вже в ст.1 остаточної редакції Кримінального

уложення: «Преступным признается деяние, воспрещенное во время его учинения под страхом наказания». Про акцент на залякування свідчить і структура самої градації покарань, яка починаються з найсуворіших покарань.

Якщо говорити конкретніше про систему пенітенціарних установ, то про суперечність концептуальних положень при обговоренні проекту нового кримінального закону свідчить нерішучість розробників в питанні про запровадження одиночного ув'язнення. При його обговоренні були висловлені дві взаємовиключні точки зору: 1) одиночне ув'язнення необхідно поширити на всі місця ув'язнення, як найбільш доцільну форму позбавлення волі, або, принаймні, надати йому великого поширення; 2) одиночне ув'язнення взагалі не повинно запроваджуватися в російській каральній системі, оскільки воно не відповідає умовам російського життя і російському народному характеру, украй шкідливо позначається на здоров'ї засуджених і спричиняє значне збільшення витрат на спорудження тюрм [6, с.132]. Відразу відзначимо, що аргументи другого варіанту були визнані незадовільними.

Розробники посилалися на зарубіжний досвід. Причому і тут спостерігалася суперечність. Річ у тому, що в розвинених на той час країнах одиночне ув'язнення дійсно застосовувалося. Проте ефективність одиночного тюремного ув'язнення бралася під сумнів ще з середини XIX ст., коли спала хвиля ейфорії від практики його застосування в США, де ця система так і не набула великого поширення. Російські вчені також виражали сумніви в доцільності одиночного тюремного ув'язнення. П.Д. Калмиков писав, що умови одиночного ув'язнення, «отдаляя осужденного от сообщества людей, поселяют чувство одиночества, вредное для него при переходе в общество... не представляют достаточных данных для суждения о нравственном исправлении осужденных» [7, с.312]. За словами С.К. Гогеля, системі одиночного ув'язнення не вдається зовсім виправляти, оскільки вона розслабляє арештантів фізично, погашає в них залишки енергії, і про «возвращение в ряды нормального общества и думать трудно» [8, с.77-79]. А.Д. Марголін, посилаючись на практику одиночного ув'язнення у французькій тюрмі «Fresnes», де, незважаючи на наявність відмінних побутових умов утримання (водопровід, парк для прогулянок, вентиляція, свіжа їжа тощо), спостерігалася відносно велика кількість самогубств і бжевелень, писав, що «один год, а иногда два-три года одиночного заключения являются слишком продолжительными, более чем достаточно - три-шесть месяцев» [9, с.54]. Як бачимо, наукова громадськість вважала недоцільним застосування одиночного тюремного ув'язнення. Проте в кінцевому варіанті проекту Кримінального уложення одиночне ув'язнення знайшло місце (ст.18, 20), що зайвий раз підтверджує схильність законодавця, перш за все, до залякувочної мети покарання. Важливо підкреслити, що, кажучи про одиночне ув'язнення, ми відокремлюємо його від системи роз'єднання арештантів на ніч – ця система відповідала передовим пенітенціарним ідеям того часу, і питання про її застосування активно обговорювалося при розробці проекту Кримінального уложення. Було запропоновано ввести відповідні норми в закон. Проте верх узав здоровий глузд, пов'язаний з нереальністю подібного устрою місць ув'язнення, оскільки це призвело би до величезних витрат і, напевно, повторило б сумний приклад «розладу закону з практикою Уложення 1845 р.» [6, с.140].

Норми про роз'єднання арештантів на ніч і у вільний

від роботи час, а також про одиночне ув'язнення так і залишилися невиконаними. Прийняте зрештою положення про одиночне ув'язнення викликало ряд критичних зауважень. Г.Г. Євангулов писав, що «изменению этому (разъединение на ночь и одиночное заключение) едва ли не суждено остаться на бумаге. Даже новые исправительные арестантские отделения и тюрьмы строятся по казарменному типу, с ограниченным числом одиночных камер. ...реформа, предположенная новым Уложением, сведется к переименованию исправительных арестантских отделений в исправительные дома и тому, что суд будет назначать виновным заключение в тюрьме по расчету одиночного заключения» [10, с.27]. А.Д. Марголін писав, що «одиночная система заключения существует лишь на страницах нового кодекса – в жизни практическое проведение ее будет... исключительным – в виду скудости средств и отсутствия широкой инициативы у нашей тюремной администрации» [9, с.53]. Аналогічної позиції дотримувався П. Мокринський [11, с.132]. Життя показало, що трапилося саме те, про що попереджали вчені і фахівці.

Незалежно від вибраного концептуального напрямку, норми, регулюючі позбавлення волі за Кримінальним уложенням 1903 р., становлять певний інтерес, оскільки дозволяють виявити і уточнити тенденції розвитку системи пенітенціарних установ в Росії кінця XIX – початку XX ст.

Градація покарань, пов'язаних з позбавленням волі, відповідно до ст.2 Кримінального уложення, виглядала так: каторга, ув'язнення у виправному будинку, у фортеці, у тюрмі, арешт. У порівнянні з Уложенням про покарання кримінальні та виправні 1845 р. перелік видів позбавлення волі скоротився, проте і такої кількості видів покарань не було в кримінальному законодавстві інших країн. У зв'язку з вказаною причиною А.Д. Марголін писав: «Исправительный дом и тюрьма в европейских странах почти нигде не существуют вместе. Где критерии их разделения? ...несравненно целесообразнее было бы безвозвратно пожертвовать исправительными арестантскими отделениями, не создавая их суррогат в виде исправительного дома, а ограничиться лишь тюрьмою...» [9, с.53-55]. Дана пропозиція була достатньо резонною. До цього слід додати, що умови утримання в каторжних тюрмах за зовнішніми ознаками мало відрізнялися від умов власне тюремних приміщень; те саме стосується і арештних приміщень. Тому всі ці види позбавлення волі можна було б об'єднати, провівши необхідні відмінності за режимом утримання. Проте цього зроблено не було, оскільки, на нашу думку, в Росії існував досить сильний вплив соціологічної школи кримінального покарання, представники якої входили до складу розробників проекту Кримінального уложення (І. Фойницький, М. Неклюдов та ін.) [12, с.10].

Каторга за новим кримінальним законом призначалася без строку (за особливо тяжкі злочини) або на строк до п'ятнадцяти років (ст.16 Кримінального уложення). Засуджені до цього виду покарання повинні були розміщуватися в каторжних тюрмах, у загальному ув'язненні і піддаватися примусовим тяжким роботам як у приміщеннях тюрм, так і поза ними. Після відбування каторжних робіт засуджені переводилися на поселення в призначені для цього місцевості; як бачимо, принцип відбування даного виду позбавлення волі залишився тим, що й був раніше. Засуджені до каторги без строку після закінчення п'ятнадцяти років, а засуджені до строкової каторги після закінчення двох третин визначеного ним строку, у разі

схвальної їх поведінки, могли бути переведені на поселення. Надалі, після закінчення десяти років і також у разі схвальної поведінки, вони могли бути звільнені і від поселення (ст.23). Тут можна відзначити зміни в розвитку даного виду позбавлення волі. Порівняно з Уложенням про покарання кримінальні і виправні 1845 р. була значно спрощена його назва (раніше було: «позбавлення всіх прав стану і заслання в каторжні роботи»). Було також скасовано розподілення каторжних робіт на ступені, виключено тілесне покарання, з якого раніше починалася реалізація заслання в каторгу. Відбулося скорочення максимального фіксованого строку покарання (було до двадцяти років), виключено вічне поселення після відбуття каторжних робіт. Значно скорочувався перелік прав, яких позбавлялися засуджені. Нарешті, необхідно відзначити відсутність станової ознаки.

Усі ці новели увібрали в себе ті зміни в житті російського суспільства, які відбулися за півстоліття. Це, у свою чергу, відображало поширення в Росії ліберально-гуманістичних ідей, які припускають розкріпачення особистості, повагу її права на свободу, людську гідність і особисту недоторканність. Особливо підкреслимо, у зв'язку з цим, конкретизацію правового становища засуджених, зокрема до каторги. Так, згідно зі ст.30 Кримінального уложення, засуджений до каторги, ув'язнення у виправному будинку і ув'язнення в тюрмі (з позбавленням прав стану) втрачав права: брати участь в ухвалях і виборах станових зібрань і бути виборцем або обираним в земських, міських або громадських зібраннях; перебувати на державній, становій, земській, міській або громадській службі; перебувати на службі в армії або у флоті; обіймати церковні посади; вибирати промислові свідоцтва на ряд торгових підприємств; бути опікуном або піклувальником; бути начальником, вихователем або вчителем у громадському або приватному навчальному закладі; бути третейським суддею, а також членом конкурсного управління або адміністрації, присяжним піклувальником, присяжним засідателем, присяжним повіреним або повіреним у справах, що провадилися у державних, станових, земських, міських або громадянських установах; бути свідком при договорах або актах, які вимагають свідка. Зазначені права могли бути відновлені після звільнення (від 5 до 10 років), за винятком випадків, коли тому перешкождали спеціальні встановлення (ст.31 Кримінального уложення). Крім того, уточнювалися деякі майнові права засуджених (ст.29), а також обмеження у виборі місця проживання (ст.34, 35).

Розглянуті положення можна розглядати як одне з головних достоїнств нового російського кримінального законодавства, що дозволяє говорити про зміцнення гарантій прав засуджених (при цьому ми не оцінюємо доцільність обмежень – це предмет спеціального дослідження).

Заслужують особливої уваги ще дві обставини. По-перше, в уложенні вперше виявляється зв'язок між кримінальним і кримінально-виправним законодавством: у ст.29 Кримінального уложення дається посилання на Статут про засланих (в Уложенні про покарання кримінальні та виправні такого посилання не було, незважаючи на дію Статуту про засланих). По-друге, визначена вище неминучість відмирання каторжних робіт в тому вигляді, в якому вони були закріплені в Уложенні 1845 р., підтверджується тим, що в Кримінальному уложенні покарання у вигляді каторги вже мало чим відрізняється від ув'язнення у виправному будинку або тюрмі.

У Кримінальному уложенні певним чином регламентуються питання виконання і відбування інших видів покарань, пов'язаних з позбавленням волі (ув'язнення у виправному будинку, фортеці, тюрмі, арешті). Відповідні нормативні положення принципово не відрізняються від тих, які діяли раніше (принципову зміну становлять скасування тілесних покарань, на що раніше ми вже звертали увагу, а також певне нівелювання станових відмінностей).

Якщо ж говорити про особливості регулювання в Кримінальному уложенні системи пенітенціарних установ, то можна відзначити, що в уложенні чіткіше відрегульовано правове становище засуджених. Деяко знижена суворість принципу індивідуалізації покарання. Кримінальне уложення у даній сфері має все ж таки більше недоліків, ніж достоїнств. Перш за все слід вказати на невідповідно ускладнену градацію покарань і невідповідності її реальному стану тюремної системи; тим самим повторювалися помилки пенітенціарної політики російської держави попереднього періоду. У цьому питанні Кримінальне уложення у принципі не набагато просунулося вперед в порівнянні з Уложенням про покарання кримінальні та виправні 1845 р., тим паче, що був позитивний досвід законодавства інших країн, який виправдав себе.

У Кримінальному уложенні були відсутні норми, що визначають цілі, завдання покарання, і перш за все позбавлення волі, та принципи його виконання. Якщо відсутність таких норм в Уложенні 1845 р. можна пояснити тим, що такий закон в Росії створювався вперше і що на той час ще не склалася наука кримінального права, то до кінця століття цих причин вже не було; більше того, ряд російських учених-криміналістів мали міжнародне визнання (І.Я. Фойницький, М.С. Таганцев, М.Д. Сергєєвський та ін.), і тому відсутність згаданих нормативних положень можна пояснити цілком визначеною позицією законодавця. Крім того, справедливим є докір П.П. Пусторослева з приводу того, що в Кримінальному уложенні не знайшов закріплення «новітній інститут» у вигляді «випробування злочинця» (умовне засудження) [13, с.74]. До цього можна додати невідповідно слабкий розвиток інституту умовно-дострокового звільнення. Є досить серйозні підстави погодитися з критикою Кримінального уложення М. Полянським в частині призначення покарань за державні злочини, маючи на увазі фактично поставлену на перше місце мету охорони державної влади, а не прав громадян («отсутствие каких бы то ни было норм, направленных к ограждению политических прав народа») [14, с.245-246].

Пенітенціарна система Росії на тлі розглянутих рішень значною мірою розвивалася сама по собі. Частина положень Зводу установлень і статутів про утримуваних під вартою застарівали, і ГТУ (переведене в 1895 р. з МВС в Мінюст), мабуть, не наважуючись більше втягуватися в боротьбу із законодавчими органами, яким воно вже програло, видає один за одним циркуляри, регулюючи різні сторони виконання і відбування покарання у вигляді позбавлення волі (про роботу арештантів у виправних відділеннях і тюрмах; про використання продовольчих запасів, принесених у порядку пожертвування; про сприяння у працевлаштуванні звільнених арештантів та ін.).

У 1909 р. приймається закон про умовно-дострокове звільнення і тим самим певним чином усувається один із недоліків Кримінального уложення 1903 р. Спеціальної уваги заслуговує положення зі звіту ГТУ за 1910 р., де йшлося про те, що вимоги гуманного ставлення до

ув'язнених необхідні самому суспільству, бо арештант, який втратив унаслідок «нелюдських умов» утримання здоров'я і працездатність, перетворюється на тягар для суспільства, а зіпсований етично – являє собою небезпеку для держави. Очевидно, таке «пом'якшене» ставлення до арештантів дало підставу М. Петренку стверджувати, що, фактично, режимні умови відбування покарання, пов'язаного з позбавленням волі, в місцях ув'язнення в Росії «оставались нетяжелыми, в значительной степени уступая по строгости режиму мест заключения Западной Европы» [15, с.116]. Проте в літературі є і протилежна думка. Відзначалося, зокрема, що «невъносимые санитарные и гигиенические условия заключения, дисциплинарные наказания, суровый режим, полуголодное существование, систематические избияния и истязания – все это приводило к массовому физическому уничтожению заключенных» [16, с.22]. Навіть з урахуванням значної частки кон'юнктурності при оцінці «царських» тюрем ми вважаємо, що про фактичні умови утримання арештантів у досліджуваній період не можна судити однозначно і категорично.

На наш погляд, є всі підстави стверджувати, що пенітенціарні норми в Росії практично завжди розходилися (у гіршу сторону) з реальністю. Тому в більшості тюремних установ Росії умови відбування покарання навряд чи були м'якші і гуманніші, ніж в європейських країнах (тим паче, що у значній частині період тюремне населення значно зросло [16, с.24]); водночас у деяких місцях позбавлення волі, і перш за все в столицях імперії, таке цілком могло бути. Дійсно ж становище виявити важко. З одного боку, при всій самокритиці і прагненні до об'єктивності, держава (в особі зацікавлених відомств, і перш за все міністерств юстиції і внутрішніх справ) не була зацікавлена в показі непривабливих сторін тюремного життя; потрібно враховувати також те, що все діловодство ГТУ, включаючи звіти, було спалене в лютому 1917 р. [16, с.28]. З другого боку, свідчення самих арештантів не можуть бути цілком об'єктивними, а в оцінках перевіряючих або відвідуючих тюрем явно не вистачає широти охоплення, щоб робити узагальнені оцінки. Схоже становище складеться пізніше і з оцінкою діяльності виправно-трудової системи в радянський період. Близькими до дійсності видаються дані контролюючих, перш за все прокурорських органів [16, с.28].

Поганий стан тюрем був предметом звернення ряду міжнародних організацій до керівництва російської тюремної системи [17, с.23–24, 29].

Після ухвалення Кримінального уложення 1903 р. і аж до 1917 р. система установ для виконання покарань, пов'язаних з позбавленням волі, принципових змін у своїй структурі не зазнала. Разом з тим тривав процес правового регулювання діяльності цих установ і умов утримання позбавлених волі. У цьому сенсі слід виділити, перш за все, Загальну тюремну інструкцію 1915 р. [18], яка в концентрованому вигляді містить попередні подібні документи (Інструкція доглядачу губернського тюремного замку 1831 р., Інструкція для місць ув'язнення Привісленського краю 1859 р., Інструкція про устрій приміщень для осіб, які піддаються арешту за вироками мирових суддів 1866 р., Загальні узаконення про виконання тюремними наглядачами їх службових обов'язків 1888 р., Тимчасові правила про розподіл службових обов'язків між членами тюремного управління і вартою в місцях ув'язнення 1901 р., Основні правила харчування і лікування арештантів 1904

р., Правила утримання в місцях ув'язнення цивільного відомства політичних арештантів 1904 р., Правила про утримання в місцях ув'язнення цивільного відомства осіб, засуджених до ув'язнення у фортеці 1907 р., Статут конвойної служби 1907 р., Правила про порядок відбування заслано-каторжними у тюрмах загального устрою 1908 р. і інші, зокрема розглянуті вище). Інструкція була не законодавчим, а підзаконним правовим актом, і принципово важливі нормативні розпорядження знову закріплювалися не в законодавчому, а у відомчому нормативному акті, що свідчить про недооцінку законодавцем значення цих питань. Інструкція поширювалася на каторжні тюрми, виправні арештантські відділення і тюрми інших найменувань. У ній детально регулюються питання управління місцями ув'язнення (губернські, повітові, окружні, пересильні, арештні будинки і приміщення тощо), наводиться перелік предметів і харчів, які арештанти могли зберігати при собі, а також одержувати в передачах, і т.д.

У одній із норм (ст.156), що визначає цілі покарання, записано: «лишение свободы, препятствуя продолжению преступной деятельности арестантов, преследует цель не только наказания, но и исправления их, искоренения дурных наклонностей и привычек, а также подготовки к честной трудовой жизни на свободе» [15, с.148]. А згідно зі ст.244, «как поучения, произносимые в церквях при богослужениях, так и внебогослужебные беседы с арестантами имеют назначением внушение им правильных понятий о религии, то есть об отношении к Богу и ближнему, об общих гражданских обязанностях, требующих преданности престолу и отечеству и подчинения существующим законам и властям, а также внушение им стремления к самосовершенствованию в нравственном смысле».

Акцент робився на релігійному впливі і відданості засуджених властям, що вже значною мірою розходилося як із західноєвропейськими ідеями про свободу особи, так і зі станом російського суспільства, в якому зрели явища і події, що вимагали явно іншого, демократичного підходу. Разом із тим цілі позбавлення волі були сформульовані цілком відповідно до тогочасних досягнень у пенітенціарній сфері; такої чіткості, як видається, не вистачатиме в подальших кримінальних і кримінально-виправних правових актах Росії та СРСР. Положення про те, що позбавлення волі повинно не тільки карати, але й виправляти, стане концептуальним для радянської виправно-трудової політики.

В Інструкції регламентуються також питання залучення арештантів до праці і питання дисциплінарного впливу на них. Цілі залучення арештантів до праці полягали в такому: відвернення засуджених від неробства; привчання їх до продуктивної праці; навчання корисної майстерності і ремесел; надання заробітку, який давав би можливість допомагати сім'ї і робити заощадження для забезпечення існування після звільнення. Що стосується виправно-дисциплінарних заходів, вживаних до утримуваних у тюрмах і арештантських відділеннях, то до них належали: догана наодинці або у присутності інших арештантів; позбавлення права читання, окрім книг духовного змісту, на строк не більше одного місяця; позбавлення права листування на строк не більше одного місяця; позбавлення побачення на строк не більше одного місяця; заборона придбання за власні кошти продуктів харчування і інших дозволених у місцях ув'язнення предметів на строк не більше одного місяця; позбавлення права розпоряджатися половиною зароблених грошей на строк до одного місяця; по-

збавлення заробітку за минулий час на строк не більше одного місяця, а у деяких випадках – до двох місяців; зменшення харчування до залишення на хлібі і воді на строк до трьох днів; арешт у світлому карцері на строк не більше одного тижня; арешт у темному карцері на строк не більше одного тижня з переведенням у світлий карцер і з дозволом прогулянки через три дні на четвертий [17, с.32]. Як показує порівняння з попередніми кримінально-виконавчими актами, спостерігалася спадкоємність відповідних положень. Частина цих дисциплінарних заходів перейде потім у нормативні документи радянської держави.

Інструкція містила перелік речей, які арештант міг мати при собі в камері. На зароблені або власні гроші арештант двічі на місяць могли купувати, а також одержувати в передачах і посылках або як милостиню такі продукти харчування: хлібобулочні вироби, булочки, сухарі, цукор, чай, каву, молоко, сир та інші молочні продукти, ковбасу, шинку, сало, солону, копчену і сушену рибу. Інші продукти дозволялися за особливим розпорядженням у разі хвороби. Відзначимо також, що в порівнянні з радянським періодом ув'язнені в тюрмах, згідно з даною Інструкцією, мали дещо ліпші можливості в придбанні і використанні предметів першої необхідності і продуктів харчування.

Загальна тюремна інструкція проіснувала усього близько двох років. Проте вона справила певний вплив на розвиток системи пенітенціарних установ Росії. Можна констатувати ту обставину, що тюремне відомство в умовах значних «ножиць» між, з одного боку, встановленнями Кримінального уложення, а з другого – реального стану справ у пенітенціарній системі, продовжувало активний пошук оптимального регулювання порядку і умов утримання засуджених (їх чисельність на 1.02.1917 р. становила 87492 осіб [17, с.49]) і управління місцями ув'язнення [19, с.124]).

Можна констатувати, що процес обговорення проекту нового Кримінального уложення вплинув на його остаточний текст. Однак принципових змін у структурі системи пенітенціарних установ у порівнянні з попереднім періодом не відбулося. Це не означає, що не було взагалі ніяких змін: серед них слід назвати, перш за все, скасування тілесних покарань, які застосовувалися як додаткова каральна дія при реалізації практично всіх покарань, пов'язаних з позбавленням волі (за винятком осіб, вилучених із тілесних покарань). Крім того, відповідно до норм прийнятого в 1903 р. Кримінального уложення, система пенітенціарних установ була певним чином спрощена, а кількість видів пенітенціарних установ зменшена. Були ослаблені також стани відмінності при регулюванні умов утримання позбавлених волі. Як позитивні зрушення слід назвати також використання досвіду розвинених країн. Практично безперервно тривав процес правового регулювання різних аспектів розвитку тюремної системи. При цьому активну роль відіграло ГТУ, у віданні якого знаходилися місця позбавлення волі. І якщо брати зміст нормативних положень, то російські тюрми були на рівні сучасних для того періоду пенітенціарних вимог, які вже вироблялися міжнародними конгресами, в яких брали участь і представники Російської імперії. Проте реальне становище в місцях позбавлення волі істотно відрізнялося від нормативних розпоряджень. Перелік пенітенціарних установ, незважаючи на його скорочення, ще залишався відносно великим, унаслідок чого відмінностей між ними практично не було. У цьому виявлявся вплив соціологічної школи кримінального покарання, що припускає різні види позбавлення волі. У цілому ж

система пенітенціарних установ у післяреформений період так і не змогла в практичній своїй діяльності вийти на передові рубежі того часу. Так, на жаль, було й в Україні у складі СРСР і в подальшому. Водночас у російській системі пенітенціарних установ було чимало того, що необхідно враховувати і сучасному законодавцю в питаннях правового регулювання і практичної діяльності виправних установ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.: Монографія. –Х: Консум, 2001. –288 с.
2. Неалов О.П. Організаційно-правове забезпечення реалізації тюремної реформи в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 –Х., 2003. –197 с.
3. Российское законодательство X-XX веков: В 9-ти т. –М.: Юрид. лит., 1994. –Т.9: Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. –351 с.
4. Курс советского уголовного права /Отв. Ред. Н.А. Беляев, М.Д. Шаргородский: Часть Общая. –Т.2. –Л.: Изд-во ЛГУ, 1970. –270 с.
5. Пржевальский В.В. Проект Уголовного уложения и современная наука уголовного права // Журнал юридического общества. –1897. –№ 1. –С.1-52.
6. Уголовное уложение с изложением рассуждений, на коих оно основано // Материалы особого присутствия Государственного совета при обсуждении проекта Уголовного уложения. –СПб.: Гос. тип., 1910. –455 с.
7. Калмыков П.Д. Учебник уголовного права: Части Общая и Особенная. –М.: Б. и., 1866. –535 с.
8. Гогель С.К. Роль общества в деле борьбы с преступностью. –СПб.: Тип. «Общественная польза», 1906. –282 с.
9. Марголин А.Д. Из области уголовного права. –К.: Тип. Ун-та, 1907. –280 с.
10. Евангулов Г.Г. Уголовное уложение. –СПб.: Тип. СПб акт. Общ. «Слово», 1903. –400 с.
11. Мокринский С.П. Наказание: его цели и предположения. –М.: Б. и., 1902. –552 с.
12. Полубинская С.В. Цели уголовного наказания. –М.: Наука, 1990. –142 с.
13. Пусторослев П.П. Русское уголовное право. Общая часть. –Юрьев: Тип. К. Маттисена, 1907. –440 с.
14. Полянский Н.Н. «Русское уголовное законодательство о стачках» и другие статьи по уголовному праву. –М.: В.И. Знаменский и К., 1912. –458 с.
15. Петренко Н.И. Организационно-правовые основы режима исполнения наказания за общеуголовные преступления в местах заключения России в пореформенный период (1864-1917 гг.): Дисс... канд. юрид. наук: 12.00.01. –М., 1997. –213 с.
16. Гернет М.Н. История царской тюрьмы: В 5-ти т. –Т.4. –М.: Госюриздат, 1962. –302 с.
17. Уголовно-исполнительное право /Под ред. А.И. Зубкова. –М.: Норма-М-Инфра, 1997. –600 с.
18. Общая тюремная инструкция 1915 г. Репринтное издание. –М.: Академия МВД России, 1976.
19. Отчет по Главному тюремному управлению за 1912 год. Приложение // Тюремный вестник. –1914. –№ 6-7.

Надійшла до редколегії 14.02.2006

РОССИХИН В.В. РЕГЛАМЕНТАЦИЯ СИСТЕМЫ МЕСТ ЛИШЕНИЯ СВОБОДЫ В КРИМИНАЛЬНОМ УЛОЖЕНИИ И ДРУГИХ НОРМАТИВНЫХ АКТАХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ КОНЦА XI - НАЧАЛА XX СТ.

Рассматривается конечный этап тюремной реформы, которая закрепила пенитенциарные основы, сделав русскую самодержавную уголовно-исполнительную систему более гуманной; подняты вопросы организации режима отбывания лишения свободы, развития политико-правовых взглядов в Российской империи под влиянием прогрессивных идей гуманизма.

***

ROSSIHIN V.V. REGULATION FOR SYSTEM PLACES OF IMPRISONMENT IN CRIMINAL CODE AND OTHER STATUTORY ACTS OF RUSSIAN EMPIRE OF END XI - THE BEGINNINGS OF XX

The final stage of prison reform which has fixed penitentiary bases is considered, having made Russian autocratic criminal-executive system of more humane; questions of the organization of a mode of departure of imprisonment, development of political-legal sights in Russian empire under influence of progressive ideas of humanism are lifted.

С.Г. СЕРБОГА

канд. юрид. наук, доц.

Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого

УДК 342.38(38)“-16/-12”

СУТНІСНІ ОЗНАКИ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ НА ПРИКЛАДІ ДАВНЬОГРЕЦЬКИХ ДЕРЖАВ

У державно-правовому аспекті проаналізовано форму правління давньогрецьких держав. Зроблено висновки, що первинними ознаками республіканської форми правління є: визнання верховенства влади політичної громади; виборність, терміновість, підконтрольність, підзвітність і відповідальність усіх магистратур; колегіальність і публічність державного управління.

У системі гарантій депутатської діяльності чільне місце займають заходи соціально-економічного характеру, адже належне виконання депутатських повноважень в сучасних умовах вимагає значних матеріально-фінансових витрат, які має перебрати на себе держава. До цієї проблеми зверталися у своїх дослідженнях А.З. Георгіа [1, с.178-182], Н.Г. Григорук [2], Д.А. Ковачев [3], О.М. Матвєєва [4, с.136-142], О.І. Радченко [5, с.112-118], В.Є. Чиркін [6, с.351-355], В.М. Шаповал [7, с.68-71] та ін. Проте усі згадані державознавці розглядали соціально-економічні гарантії депутатської діяльності тільки побіжно, сегментарно, що не відповідає значущості даної проблеми для конституційно-правової теорії і практики державного будівництва.

Стародавній світ дав людству чимало взірців потужної державності. Однак республіканська форма правління є суто європейською знахідкою. Сільська громада, що виявила неабияку стійкість на Сході, в умовах сприятливого Середземноморського клімату і бурхливого розвитку виробничих сил, почала швидко розпадатися. На місці дрібних поселень почали зростати античні міста – осередки майбутньої державності.

Проблемам античної державності присвячена величезна кількість наукових робіт. Джерельну базу для сучасних дослідників традиційно становлять праці класиків античної історичної та політико-правової думки Полібія, Цицерона,

Тита Лівія, Діодора Сицилійського, Діонісія Галікарнаського та ін. Серед дослідників даної проблематики – такі видатні вчені, як Д. Вайтхед [1], Г. Вейд-Гері [2], Л. Віблі [3], Ж. Монро [4], Н. Хаммонд [5], К. Хігнетт [6] та ін. Істотний внесок у дослідження давньогрецької історії внесли й вітчизняні науковці, серед яких В.П. Бузескул [7], М.Ю. Владимірський [8], М.С. Корзун [9], Е.Д. Фролов [10] та ін. Переважна більшість згаданих досліджень мають суто історичний або, принаймні, історико-правовий характер і не претендують на юридичну довершеність. Проте наявні в них висновки традиційно беруться за аксіоматичні в роботах з теорії та історії держави і права, а з тих, у свою чергу, “перекочують” у роботи з галузевих юридичних дисциплін. Тому досі залишається актуальною проблема державно-правового аналізу історичних форм правління, особливо тих, що стали взірцем для подальших перетворень державного механізму і фундаментом державного будівництва на багато століть вперед.

З урахуванням означених факторів, метою даної статті є з’ясування сутнісних характеристик республіканської форми правління на прикладі античних держав, з яких, власне, і розпочалася еволюція республіканських установ в усьому світі. Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній вперше давньогрецька історія розглядається у державно-правовому аспекті, з точки зору теорії республіканської форми правління та її еволюціонування в європейсь-